

Собчук Володимир

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА КРЕМЕНЦЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

Перша третина ХІХ ст. позначена в історії Кременця, на той час одного з повітових центрів Волинської губернії, перебуванням тут славетного навчального закладу, який з'явився 1805 р. зусиллями відомих учених і громадських діячів Тадеуша Чацького й Гуго Коллонтая як Волинська гімназія, а 1818 р. отримав статус ліцею і в цій якості проіснував до 1833 р. Хоча цей осередок освіти, науки й культури давно вже перебуває в полі зору вчених¹, деякі аспекти його функціонування залишилися поза їх увагою. Спираючись на доступні нам архівні документи переважно описово-статистичного й картографічного характеру, ми спробуємо окреслити, так би мовити, просторову організацію соціокультурних процесів у Кременці в першій третині ХІХ ст., зумовлених діяльністю гімназії та ліцею. Зупинимось, зокрема, на вуличній мережі, на території навчального закладу та розміщених на ній спорудах, на розташуванні садиб учителів та деяких інших осіб, причетних до інтелектуального життя міста. Найголовнішими з наших джерел будуть геометричний інструктаж до втраченого нині плану Кременця 1783 р.², верифікація димів Кременця 1794 р.³, інвентар власності Волинської гімназії 1812 р.⁴, звіт про перевірку Волинського ліцею 1824 р.⁵, опис ґрунтів Університету св. Володимира в місті Кременці, успадкованих після ліцею, 1836 р. з даними про

¹ З найновіших публікацій відзначимо два збірники статей: Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. S. Makowskiego. – Warszawa, 2004; Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наук. пр. / Під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль, 2006.

² Кременецький краєзнавчий музей (далі: ККМ), фонди, од. зб. III. 611 (Instrukcja geometryczny Miasta Jego Królewskiej Mości Krzemieńca).

³ Там само, фонди, од. зб. V. 613 (Wypis weryfikacyi dymów Miasta Wolnego Rzeczypospolitey Krzemieńca w Województwie Wołyńskim, Powiecie Krzemienieckim znajdującego się).

⁴ Там само, бібліотека, од. 1 585 (Księga rejestrów i inwentarzów własności do Gymnazium Wołyńskiego należących, машинописна копія).

⁵ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075 (Raport wizyty Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu, odbytej roku 1824, złożony Cesarowskiemu Wileńskiemu Uniwersytetowi przez Członka Honorowego tegoż Uniwersytetu, машинописна копія).

права всіх землекористувачів⁶, план Кременця 1846–1848 рр.⁷ та додана до нього таблиця обрахунку земель усіх садиб⁸.

Вулична мережа міста

Вулична мережа Кременця зумовлена особливостями поверхні його території. Місто розташоване в глибокій долині, спрямованій із південного сходу на північний захід, яка утворилася в результаті тривалої ерозії краю Подільського плато, що круто нависає тут над рівниною Малого Полісся. Східний її схил, відчутно крутіший, поділений боковими долинами на гори Замкова, Черча й Дівича, а західний, що є значно пологішим, – на гори Осовиця, Кам'яна, Воловиця, Римарка та Куличівка. У далекому минулому ці гори становили єдине ціле, одне масивне плоскогір'я, яке потім було розчленоване проточними водами на окремі частини. Розпочавшись у доісторичний час, процес формування рельєфу продовжується й у наші дні. Яри поступово вриваються в масиви висот і роз'єднують їх, розділяють на довгі миси. Дном долини ближче до східного її схилу тече струмок, який у минулому мав назву Потік, а зараз – Ірва. Старе місто розташоване, в основному, між горами Замкова і Черча зі сходу, та Осовиця, Кам'яна й Воловиця із заходу.

Як же виглядала топографія Кременця в період, який нас цікавить?

У центрі міста, у нижній частині Кам'яної гори, була площа Ринок, майже квадратна за формою і похила із заходу на схід. З південного й північного боків вона впиралася в будинки мешканців міста, на заході – у споруди колишнього єзуїтського колегіуму, які 1805 р. зайняла Волинська гімназія, а на сході – у мури францисканського монастиря (тепер Миколаївський собор). Забудова північного боку площі вважалася окремою вулицею, що мала назву Зарядна (нині пров. ім. Шевченка).

Нижнім краєм Ринок виходив на головну транспортну артерію Кременця.

⁶ Повна назва документа: «Опись местам в г. Кременце и землям, вне сего города состоящим, которые составляют кременецкую поезуитскую юридику, принадлежащую по бывшем Волынском лицее Университету св. Владимира, по планам же городскому и полевому и по межевым запискам или инструктуарам, к тем же планам сочиненным, в 1783 и 1786 годах утвержденным бывшею в Польше коронною ассесориею, показаны под №№ 798, 790, 796, 196, 241, 254 и 967, из дел и документов упомянутого Университета и управления Киевским учебным округом с пояснением каждого места пространства, на оном строений и годичного платежа, какой и на каком основании владельцами тех мест и земель взносится ныне в университетскую кассу, 1836 года июня 11 дня составленная». Сам документ загубився разом з архівом Волинської духовної семінарії, в якому він зберігався, але його зміст детально переказаний у публікаціях з історії цього навчального закладу (див.: *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – Ч. неофиц.; *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 г.) // Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – Ч. неофиц.).

⁷ ККМ, фонди, од. зб. 1 138 (План повітового міста Кременця Волинської губернії).

⁸ Там само, од. зб. IX, 2. 618 (Таблиця детального обрахунку земель повітового міста Кременця Волинської губернії, зйомки луцького повітового землеміра Мровчинського 1846, 1847 і 1848 років).

Ця довга вулиця, що перетинала місто й передмістя з півдня на північ, ділилася на кілька частин, кожна з яких мала окрему назву.

Відтинок від францисканського монастиря до так званої Дубенської брами, що тривалий час замикала місто з північного боку, кілька століть називали Жидівською вулицею, аж поки наприкінці XVIII ст. в нього не з'явилася назва Широка вулиця (нині вул. ім. Шевченка). За брамою Широка переходила в Дубенську, яка через значно рідшу забудову нагадувала вже більше сільську, аніж міську вулицю, та й територія, якою вона бігла, за поняттями початку XIX ст. становила передмістя, і тільки згодом її об'єднали з власне містом у єдиний населений пункт.

Зразу за францисканським монастирем від Широкої відгалужувалася паралельна з нею старовинна Воскресенська вулиця (нині вул. Базарна). Спрямована спочатку на схід, до Потоку, буквально через кілька кроків вона повертала на північ, у напрямку Дубенської брами, перед якою вливалася в Широку. Приблизно посередині Воскресенської з неї виходила направо вулиця Острозька (нині Шумська), яка перетинала Потік і тягнулася уверх між горами Черча та Замкова, переходячи в дорогу, якою споконвіків кременчани їздили до Острога.

Вище Широкої паралельно до неї одна за другою бігли з півдня на північ вулиці Середня, Торгова й Горня, остання з яких виходила вже з верхнього, західного, краю Ринку. Далі йшла забудова між Горньою і давнім міським валом та на самому валу, яка у верифікації димів 1794 р. фігурує навіть як окрема вулиця під назвою На Валу, а ще вище, відштовхнувшись від колишніх єзуїтських мурів, бігла вулиця Завальна (нині ім. Бориса Козубського), яка роздвоювалася потім на два кінці, одним з яких завертала на схід і за Дубенською брамою виходила на вулицю Дубенську, а іншим входила в глибокий вивіз і попід мурами монастиря реформатів йшла в напрямку католицького цвинтаря (тепер Монастирський цвинтар).

З північного боку колишніх єзуїтських мурів йшла давня дорога з Ринку в приміське село Підлісці, перпендикулярна до Завальної, яка нижнім своїм кінцем спускалася аж до Широкої і вливалася у Воскресенську вулицю. У результаті забудови долини між горами Кам'яною і Воловицею та південного схилу Воловиці наприкінці XVIII ст. частина цієї дороги перетворилася в міську вулицю. У верифікації димів 1794 р. остання фігурує під назвою Замурна, а пізніше вона отримала назву Директорська, оскільки тут знаходилася садиба, в якій деякий час жили директори ліцею (нині вул. ім. Бориса Харчука). Наприкінці Директорської від неї відходили три провулки, нині відомі під назвами Ботанічний, Високий та Стрімкий.

Десь наприкінці XVIII ст. почали формуватися ще три вулиці, перпендикулярні до Завальної. Одна з них виходила з Широкої, пересікала всі розташовані вище вулиці і переходила потім у дорогу, що бігла по південному схилу гори Воловиці (тепер верхня її частина становить вул. Миру); друга бігла із Завальної під гору Римарку (тепер вул. ім. Олени Пчілки), а третя – це згаданий вище один із двох кінців Завальної, спрямований до Монастирсь-

кого цвинтаря (тепер вул. ім. Лесі Українки). У верифікації димів 1794 р. котрась із цих вулиць зафіксована під назвою Перебита.

Відтинок головної артерії Кременця від францисканського монастиря до так званої Вишневецької брами, що продовжував Широку в південному напрямі, мав назву Вишневецька вулиця (нині продовження вул. ім. Шевченка). Частину останньої інколи виділяли як окрему вулицю під назвою Широковишневецька. Наступною була коротка вулиця Медова, яка виходила з Ринку і, поминувши кілька будинків, вливалася у Вишневецьку (нині вул. Медова). Вище від неї паралельно з Вишневецькою ішла згадана вище вулиця Горня, що прямувала тут із Ринку вже на південь (нині вул. Ліцейна та вул. ім. Михайла Коцюбинського, яка її продовжує).

Далі, як і з північного боку Ринку, ішла забудова між Горньою і колишнім міським валом, яка у верифікації димів 1794 р. теж фігурує як окрема вулиця під назвою На Валу, а вище неї – друга Завальна, яка відштовхувалася від мурів василіанського Богоявленського монастиря і охоплювала всі садиби, розташовані праворуч від неї. У 1762–1791 рр. на останній знаходився монастир ордену тринітаріїв, тому десь на грані XVIII і XIX століть вона отримала назву Тринітарська (нині вул. ім. Михайла Драгоманова).

1786 р. задвірний королівський суд присудив місту чималу ділянку землі, яка раніше належала василіанському Богоявленському монастиреві. Вона була розташована з південного боку монастирських мурів, вище вулиці Горньої. Економія роздала цю землю на емфітевтичному праві мешканцям Кременця під забудову⁹, і в результаті тут почала формуватися нова вулиця, перпендикулярна до Горньої і Завальної або Тринітарської, яку спочатку назвали Огрудовою, оскільки вона проходила попід ботанічним садом, закладеним 1807 р. на місці старого єзуїтського саду, а після відвідин Кременця під час карнавалу 1820 р. італійською співачкою Анжелікою Каталані, що мали дуже великий розголос¹⁰, їй присвоїли ім'я знаменитої гості (згодом перейменована в Казначейську, а починаючи з 20-х рр. XX ст. – ім. Юліуша Словацького). На кінці Огрудової приблизно одночасно з нею почав формуватися перпендикулярний до неї безіменний провулок (нині пров. ім. Словацького).

За якусь сотню метрів на південь від францисканського монастиря вліво з Вишневецької відгалужувалася старовинна Боярська вулиця, яка, перетнувши Потік, спочатку завертала направо і бігла його берегом, а далі вигиналася дугою наліво і переходила в дорогу на Замкову гору та на передмістя Липовиця, що лежало з південного боку гори (частково з давньою Боярською збігається сучасна вул. ім. Максима Кривоноса).

Направо від Вишневецької відгалужувалася перпендикулярна до неї ву-

⁹ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego: Szkice i poszukiwania. – Warszawa, 1967. – S. 30, przyp. 1.

¹⁰ *Gryzomir Tukan.* Catalani w Ryspie // *Wiadomości Brukowe.* – 1820. – Nr 178–179; *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831 / *Wstęp i komentarz S. Kawyn.* – Wrocław, 1962. – S. 176; [*Andrzejowski A.*] *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu.* – Wilno, 1921. – T. 3. – S. 18; *Kowalski F.* [Krzemieńiec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // *Krzemieńiec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 507.

лиця Поперечна (нині ім. Уласа Самчука), а далі, біля фігури св. Яна Непомучена, уже за Вишневецькою брамою, – вулиця Жолобівська, яка переходила потім у дорогу до приміського села Жолоби (тепер вул. Старого Дютюка).

За даними геометричного інструктажу 1783 р. та верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (особливо вулиці Зарядна, Медова, Середня, Торгова, а також значною мірою вулиця Широка) була заселена єврейською людністю, на інших же вулицях середмістя та на окраїнах жили християни. Панські садиби знаходилися в основному на Підзамчі, розташованому за Потокком, біля підніжжя Замкової гори, на вулицях Вишневецькій, Боярській і Замурній та на передмісті Липовиця. Інтелігенція, яка почала напливати в Кременець після появи тут гімназії, селилася переважно на нових вулицях, що формувалися на південь і північ від садиби навчального закладу.

Садиба гімназії і ліцею

Ядро території дітища Чацького й Коллонтая становила так звана єзуїтська юридика, що знаходилася на пологому схилі Кам'яної гори вище площі Ринок. Це була садиба монастиря ордену єзуїтів, закритого ще 1773 р. Потім її розширили розташованими по сусідству садибою василіанського Богоявленського монастиря та кількома ділянками землі, придбаними в мешканців Кременця.

Навчальні корпуси гімназії і ліцею. Єзуїти з'явилися в Кременці на початку XVIII ст. Зокрема 1702 р. Львівський єзуїтський колегіум відкрив тут невеличку місію, що нараховувала всього лиш кілька ченців; 1712 р. цей осередок отримав статус резиденції і перейшов у підпорядкування Луцького колегіуму, а близько 1715 р. був переданий аналогічному закладові в Острозі¹¹. У 1731–1753 рр. на кошти князів Януша-Антонія і Міхала-Серватія Вишневецьких та деяких інших осіб архітектор Павел Гіжицький, що був тут одним із монахів, звів великий монастирський комплекс у стилі пізнього бароко¹². 1750 р., ще до завершення будівництва, резиденція була перетворена в колегіум, який почав давати молоді середню освіту; 1754 р. єзуїти заклали город лікарських рослин і відкрили в монастирі чи не першу в місті аптеку¹³.

Збудований Гіжицьким комплекс складався з костелу, двох великих корпусів, що примикали до нього з півночі й півдня, та розташованої перед костелом галереї, яку оточувала розкішна балюстрада. Північний корпус займали

¹¹ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – S. 1639, 1647.

¹² *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuitów w Krzemieńcu: Monografia architektury // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 72–84. А. Бетлей, сучасний дослідник творчої спадщини П. Гіжицького, схиляється до думки, що костіол єзуїтського монастиря в Кременці проектував Павел Фонтана, придворний архітектор князя Павла-Кароля Сангушка, а П. Гіжицький доробляв і здійснював розроблений ним план, натомість проекти обох корпусів – самостійна його робота (*Betlej A.* *Paweł Giżycki SJ architekt Polski XVIII wieku*. – Kraków, 2003. – S. 111–112).

¹³ *Załęski S.* Jezuici w Polsce... – S. 1647–1648.

ченці, а в південному знаходився утримуваний ними навчальний заклад. Навіть на початку ХІХ ст., через кілька десятиліть після ліквідації єзуїтського монастиря, перший із корпусів далі називали колегіумом, а другий – школами¹⁴. Усередині обох корпусів коридори і кімнати йшли трьома лініями, одна з яких – центральна – відходила (на північ чи на південь) від костелу, друга йшла від неї на схід, а третя – на захід. Північний корпус мав цокольний ярус, під яким були підвали, та два наземні поверхи, а південний – тільки два наземні яруси. У кожен із корпусів вели окремі входи, розташовані в невеличких наріжних вежах з боку від галереї¹⁵.

Коли 1773 р. папа римський розпустив орден єзуїтів і монастир у Кременці припинив існування, то всі його маєтки перейшли у відання Комісії національної освіти, що виконувала в Речі Посполитій функції відповідного міністерства. У частині отриманих споруд вона відкрила т. зв. Волинську відділову школу – перший у регіоні світський середній навчальний заклад, а решту віддала в оренду. За планом колишньої єзуїтської садиби 1787 р.¹⁶, школі належали тільки центральна й західна лінії першого та другого поверхів південного корпусу, а східну лінію обох ярусів займали зал повітового суду та його архів; у північному корпусі західну лінію віддали, здається, колишнім ченцям, які залучалися до роботи у відділовій школі; на другому поверсі східної лінії тут розмістилася повітова каса, а цокольний ярус далі займала аптека¹⁷, яку Комісія національної освіти відступила литовському генерал-ад'ютантові Станіславу Позварку¹⁸. 1787 р. князь Януш Сангушко, що займав тоді посаду кременецького старости, добудував до східного крила південного корпусу двоповерховий будиночок, в якому розмістив так звані верхню й нижню в'язниці для шляхти¹⁹. У першій третині ХІХ ст., коли в'язниця знаходилася вже в іншому місці, цю споруду далі називали Шляхетською вежею²⁰.

1805 р. Олександр І віддав садибу колишнього єзуїтського монастиря під Волинську гімназію, а через два роки новий навчальний заклад отримав від імператора Кременецьке староство. Хоча споруди цієї адміністративно-господарської одиниці в самому Кременці уряд віддав громаді міста, адміністрація гімназії добилася, щоб згадана вище добудова князя Сангушка була передана навчальному закладові, оскільки знаходилася на колишньому єзуїтському ґрунті²¹. Щоб пристосувати єзуїтські будівлі до потреб навчального за-

¹⁴ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 28; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України), ф. 710, оп. 1, од. зб. 513 (Plan, przecięcia i elewacje wszystkich budow Liceum Wołyńskiego, zrobione przez uczniów szkoły geometrów i mechaników pod przewodnictwem nauczyciela architektury i mechaniki Franciszka Miechowicza. W Krzemieńcu 1824), арк. 3.

¹⁵ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 92–95, 97.

¹⁶ *Ibid.* – S. 143.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Załęski S.* Jezuici w Polsce... – S. 1648.

¹⁹ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 48. Дату див.: *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 47, 131.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 47–48.

²¹ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 48.

кладу нового типу, Чацький почав перебудову їх. Для реалізації своїх задумів він запросив варшавського архітектора Якуба Кубіцького, а за здійснення розроблених останнім проектів узявся будівничий із містечка Вишневець Бранер²². З намірів інспектора реалізували тільки перебудову бібліотеки, а на решту не вистачило коштів.

Станом на 1812 р. на цокольному ярусі центральна лінія північного корпусу нараховувала вісім окремих комор, у частині яких зберігали дрова; усю східну лінію далі займала аптека, якій належала також прилегла до неї з півночі частина подвір'я (нині тут одноповерховий будинок, відомий під назвою Підкова, та його подвір'я); у західній лінії було вісім кімнат – комора, склад і кухня префекта, кімната із загратованим вікном без шибок, «*użyta na więzienie studentskie*», кухня і склад директора та житла слуги і кухаря префекта. У центральній лінії першого поверху знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей). Усю східну лінію цього ярусу, вхід в яку з центрального коридору перекрили, а натомість вибили новий – прямо з галереї, займала квартира директора. Західна лінія, яку раніше займали коридор, кухня, їдальня й буфет, була перероблена вже на бібліотеку з входом до неї з центрального коридору. Бібліотека складалася з двох залів, менший з яких, перероблений із коридору, на західному кінці мав двері для переходу в лекторій, який планували ще добудувати; більший зал установлений в ньому чотири колони неначе ділили на дві нерівні частини. У центральній лінії другого поверху знаходилися квартири вчителя Антонія Стшелецького (2 кімнати) та бібліотекаря Павла Янковського (3 кімнатки), а також невеличкий музичний зал, що містився в башті в кімнатці над входом у корпус із галереї. Усю східну лінію цього ярусу займала службова квартира префекта, а західну відвели під так звану верхню бібліотеку та кабінет нумізматики й старожитностей, які поки що тільки планували облаштувати²³. Згодом Францишек Мехович, колишній вихованець гімназії, який після навчання в Парижі повернувся в Кременець і зайняв тут кафедру механіки та архітектури і з 1821 р. видав усіма будівельними роботами в навчальному закладі, завершив добудову до бібліотечної лінії довжиною 6,25 м, фундаменти під яку заклали ще за життя Чацького, і 1828 р. перший її поверх відвели під лекторій, а на другому розмістили нумізматичний кабінет²⁴.

У південному корпусі в центральній лінії першого поверху 1812 р. були кімнати третього й другого класів, у східній – кімната четвертого класу та зал вокальної музики з окремим входом до нього з ринку; у західній лінії знаходилася кімната першого класу, а через стіну із нею – склад на дрова. На другому поверсі цього корпусу в центральній частині були кабінет алгебри, цивільного права та польської і латинської літератур, кабінет геометрії та історії

²² *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu...* – S. 132.

²³ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 29–43. Про проживання тут Собкевича див.: *там само*, арк. 108.

²⁴ *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu...* – S. 136.

і лабораторія малювання, яка займала невеличку кімнату над входом у „школи” з галереї. Усю східну лінію цього ярусу займав фізичний кабінет, а в західній знаходилися кабінет хімії і хімічна лабораторія. Широкі сходи вели з другого поверху на дах, до розташованої там астрономічної обсерваторії²⁵.

Храм навчального закладу. Складовою збудованого Гіжицьким комплексу був велетенський тринавовий костел, в який із міста ходили центральним входом, а з південного та північного корпусів – боковими. Після розпуску ордену єзуїтів він функціонував як храм навчального закладу²⁶. Перед головним входом була невеличка тераса – своєрідний балкон, утворений п’ятьма поєднаними між собою колонами з тесового каменю. На початку XIX ст., під час функціонування гімназії, чотири з них завершувалися ще статуями католицьких святих²⁷. Далі перед храмом знаходиться простора прямокутна галерея або тераса, оточена балюстрадою, яку творять 32 колони з тесового каменю, поєднані між собою металевою решіткою. Ця споруда, яка засвідчує неабиякий художній смак свого автора, датується 1760–1762 рр.²⁸ У центрі галереї на високому цоколі з тесового каменю з 1768 р. стояла фігура Мадонни, повернута обличчям до міста²⁹.

Ксьонжувка. Близько 1818 р. на захід від костелу, справа від виходу сходів, що вели з двору північного корпусу в ботанічний сад, збудували т. зв. ксьонжувку³⁰.

Кухня ліцею. Приблизно тим самим часом датується кухонний флігель – двоповерховий будинок, розташований між північним корпусом та мурованою стіною огорожі³¹.

Садиба школи механіків. З 1633 р. у центрі Кременця, на краю ринку, існував Богоявленський чоловічий монастир, заснований за привілеєм короля Владислава IV³². Спочатку православний, у першій чверті XVIII ст. цей релі-

²⁵ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 44–47. Астрономічна обсерваторія згадується в поясненні Чацького 1810 р. (див.: [Czacki T.] tłumaczenie się tajnego konsyliarza i kawalera Czackiego iako wizytatora szkół przed Komisją reskryptem najwyższym 23 września 1810 roku dla rozważania różnych przedmiotów o Wołyńskim Gimnazjum ustanowioną 18. grudnia 1810. Roku w Żytomierzu podane. – К. 5).

²⁶ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 49.

²⁷ Там само. Пізніше фігури замінили вазонами. Сталося це, імовірно, після передачі колишніх єзуїтських споруд православній церкві, тобто після 1836 р.

²⁸ Betlej A. Paweł Giżycki SJ... – S. 110.

²⁹ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 116–117. Коли споруди ліцею зайняла православна семінарія, скульптуру перенесли у внутрішній двір Богоявленського монастиря, на той час, очевидно, ще василіанського, де вона простояла близько сотні років. 1934 р. інженер Целярський виявив статую, а скульптор Ромуальд Зеріх реставрував, і її повернули на старе місце, правда, установили на дещо нижчому цоколі (Mączak F. Figura Matki Boskiej przed Kościołem Licealnym // Życie Krzemienieckie: Miesięcznik społeczny. – Rocz. 3: 1936. – S. 384–385). У середині 50-х рр. XX ст. скульптуру розбили, оскільки на терасі облаштували відкритий літній кінотеатр. Нині на місці Мадонни православний хрест, установлений на початку 90-х рр. XX ст. громадою Преображенської церкви.

³⁰ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 137. Перебудований у 90-х рр. XX ст., цей будинок зберігся до наших днів.

³¹ Ibid. Ця споруда також уціліла до наших днів. Тепер це житловий будинок.

³² Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви.

гійний осередок визнав над собою верховенство папського престолу і ввійшов у чин св. Василя Великого. За описом 1760 р., у його садибі, оточеній ще звичайним дерев'яним парканом, знаходилися церква, житловий корпус для ченців та кілька господарських споруд³³, але невдовзі монахи збудували собі двоповерховий цегляний корпус, який у плані нагадував букву Е. Перша згадка про цю споруду датується 1777 роком³⁴.

1807 р. за указом Олександра I, виданим на клопотання А. Чарториського, підтримане графом П. Завадовським, василіани відступили свою садибу Волинській гімназії³⁵. Дерев'яну Богоявленську церкву, яка стояла перед цегляним корпусом, розібрали, а мурований будинок навчальний заклад використав для своїх потреб. За інвентарем гімназії 1812 р., у колишніх василіанських мурах знаходилися школа механіків, канцелярія Кременецької судово-освітньої комісії, що виникла 1808 р.³⁶, та шість квартир працівників навчального закладу³⁷. З рапорту Монюшка 1824 р. довідуємося, що тут проживали також учні школи механіків³⁸.

Садиба школи землемірів. Справа від вулиці Замурної, перейменованої потім у Директорську, знаходилася ділянка землі площею 86 прутів (21,58 ара), на якій стояв дерев'яний будинок під назвою Темешварівський із кухонним флігелем, конюшнею і сараєм. За єзуїтів тут був конвікт (гуртожиток), який луцький канонік і схоластик Темешвар заснував для дітей християн-неофітів, навернених з іудаїзму та магометанства³⁹. 14 серпня 1808 р. міщанин Ян Хобжинський, що пожиттєво володів садибою колишнього конвікту, відступив її за п'ять тисяч злотих Волинській гімназії і в ній розмістили школу землемірів⁴⁰, вихованці якої і навчалися тут, і проживали⁴¹.

– М., 1996. – Кн. 6: Период самостоятельности Русской церкви (1589–1720). – С. 506.

³³ Теодорович Н. И. История города Кременца Вольнской губернии. – 2-е изд., перераб. – Седлец, 1904. – С. 130–131.

³⁴ Добротворский А. Описание кременецких градских православных церквей // Вольнские епархиальные ведомости. – 1869. – Ч. неофиц. – С. 496.

³⁵ Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни / [Изд. А. Малевич]. – Почаев, 1905. – С. 321–322 (доповідь міністра освіти від 12 квітня 1807 р. з відповідною резолюцією імператора, датованою 13 липня 1807 р.). Замість насидженого гнізда василіани отримали тоді в Кременці споруди монастиря ордену реформатів, монахи якого змушені були переселитися в монастир того самого ордену в селі Великі Дедеркали.

³⁶ ККМ, фонди, од. зб. XXIII. 647 (Указ Правительствующему Сенату; Ukaz Rządzącemu Senatowi) від 21 грудня 1807 р.; од. зб. XXIII. 648 (Kommissyja Sądowa Edukacyjna dla Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej Gubernii, przez Naywyższy Jego Imperatorskiej Mości Ukaz pod dniem 21 Grudnia 1807 Roku wydany, ustanowiona, następujące co do porządku w swoich czynnościach i dla stron przychodzących postępowania ogłasza prawidła), датовано в Житомирі 9 лютого 1808 р.

³⁷ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 95–99.

³⁸ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 240.

³⁹ Załęski S. Jezuiti w Polsce... – S. 1645; Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu... – S. 83.

⁴⁰ Теодорович Н. История первоначального устройства Вольнской духовной семинарии... – С. 1009. У 1862–1863 рр. у колишньому Темешварівському будинку знаходилася поштова контора, за розташуванням якої Директорську вулицю перейменовували в Поштову, а наприкінці XIX ст. – зразкова церковнопарафіяльна школа з квартирою вчителя (Там же). Наприкінці

Споруди друкарні і книгарні. Указ Олександра I 1805 р. про відкриття гімназії надавав їй право мати свою друкарню. Перший поліграфічний заклад почав діяти 1811 р. На пропозицію Чацького його відкрив Філіп Плятер. Пізніше ця друкарня перейшла в оренду до ксьондза Алоїза Осінського, а 1818 р. її набув відомий книговидавець Натан Глюксберг. Папір меншого формату друкарні постачала папірня графа Тарновського в містечку Підбережці (тепер село Великі Бережці), а більший формат привозили аж з Угорщини⁴².

Спочатку друкарня містилася в дерев'яному будинку, збудованому Плятером 1811 р. з умовою, що він перебуватиме в фундатора до кінця життя, а після його смерті стане власністю гімназії⁴³. За планом забудови ліцею 1824 р., ця споруда знаходилася під мурами, що оточують територію навчального закладу, нижче корпусу, розташованого за бібліотечним крилом⁴⁴. Глюксбергу виділили згадану вище Шляхетську вежу, зведену князем Сангушком, а на час її перебування його підприємство розмістили в сутеринах під бібліотечним крилом⁴⁵, але потім книговидавець отримав частину триповерхового цегляного будинку, 1822 р. подарованого навчальному закладові Міхалом Собанським, що очолював після Чацького Кременецьку судово-едукативну комісію⁴⁶. Ця споруда, яку Собанський почав будувати на території гімназії, за крилом, відведеним під бібліотеку, ще 1811 р.⁴⁷, задумувалася як конвікт, тобто гуртожиток, та згодом первісний проект, який розробив архітектор Преваль, переробили⁴⁸. Коли 1823 р. будинок завершили, Глюксберг узяв половину його в оренду. Книгарню він розмістив на першому поверсі, а друкарню – на другому. У будинку були також службові квартири двох учителів⁴⁹. На плані 1824 р. змурований Собанським будинок показаний як книгарня з друкарнею та житлом для двох учителів⁵⁰.

Доля садиби ліцею в Кременці. 1833 р. за указом імператора Миколи I Волинський ліцей перевели в Київ, а наступного року на його основі відкрили там Університет св. Володимира. У квітні 1836 р. корпуси навчального закладу, продані державою за 200 тисяч рублів асигнаціями православної церкви, зайняла Волинська духовна семінарія⁵¹. У корпусі колишньої школи механіків 1838 р. розмістилася так звана бурса – Кременецьке чоловіче духовне

20-х рр. XX ст. у колишній садибі школи землемірів з'явився модерний житловий будинок для персоналу міжвоєнного Кременецького ліцею, який зберігся тут до наших днів (вул. ім. Бориса Харчука, 9).

⁴¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 240.

⁴² Там само, арк. 63.

⁴³ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 55.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 3, 39.

⁴⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 64.

⁴⁶ Там само, арк. 65–66.

⁴⁷ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 55–56.

⁴⁸ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 65–66.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁵¹ Теодорович Н. И. История города Кременца... – С. 73.

училище православної церкви⁵². Колишній ліцейний костел 1837 р. надумали перетворити в кафедральний храм Волинської єпархії і після відповідного ремонту 1840 р. пересвятили в православний Преображенський собор, але наступного року внаслідок переміщення резиденції архієрея з Почаєва у губернське місто Житомир храм утратив цей статус і став звичайною семінарською Преображенською церквою⁵³. Будинок, збудований Собанським, у семінарські часи названий Малим корпусом, наприкінці XIX ст. з'єднали спеціальною добудовою з північним корпусом, залишивши арковий проїзд у внутрішній двір навчального закладу.

Житла вчителів та деяких інших осіб, причетних до інтелектуального життя Кременця

І гімназія, і ліцей повинні були забезпечувати своїх працівників житлом. Службові квартири містилися переважно в корпусах навчального закладу. Учителям, які їх не отримали, щороку видавали з каси в середньому по 100 рублів сріблом⁵⁴. Дехто з працівників мав свої садиби, що знаходилися на власній землі або на ділянці, якою користувалися на емфітевтичному праві.

Службові квартири в корпусах навчального закладу. У центральній лінії першого поверху північного корпусу колишнього єзуїтського колегіуму станом на 1812 р. знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана Василя Собкевича (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей); увесь перший поверх східної лінії, як відзначено вище, займала квартира директора, а другий – префекта; на другому поверсі головної лінії цього корпусу жили вчитель Антоній Стшелецький (дві кімнати) та бібліотекар Павел Ярко́вський (три кімнатки)⁵⁵. У колишньому чернечому корпусі, отриманому 1807 р. від василіан, крім школи механіків, під час інвентаризації 1812 р. знаходилося аж шість квартир працівників гімназії. Зокрема, тут жили вчителі механіки, хімії, фізики та латинської літератури, а також помічник учителя механіки і касир гімназії⁵⁶. У будинку, збудованому на кошти Міхала Собанського, крім книгарні й друкарні, за планом цієї спо-

⁵² Там же. – С. 76. У 1884–1886 рр. адміністрація духовного училища розширила корпус добудовою. Бурса залишалася в старовинному монастирському корпусі аж до Першої світової війни. На початку 20-х рр. XX ст. тут відкрили гімназію ім. Чацького, що була складовою міжвоєнного Кременецького ліцею, а восени 1939 р. замість неї з'явилася одна із загальноосвітніх шкіл, яка функціонує до наших днів.

⁵³ Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 г. С приложением портрета митрополита Антония Рафальского и его писем. – Почаев, 1901. – С. 498–499.

⁵⁴ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 67. Якуб Волошинський, який, починаючи з 1805 р., займав посаду секретаря навчального закладу і видав канцелярією, 1824 р. отримував стільки саме (Там само, арк. 99).

⁵⁵ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 29–43. Про проживання тут Собкевича див.: там само, арк. 108.

⁵⁶ Там само, арк. 95–99.

руди 1824 р., були також квартири двох учителів⁵⁷.

Садиба Тадеуша Чацького. Весною 1806 р. гімназія придбала в кременецьких міщан Федора Якубовського та Федора Ляшака дві суміжні ділянки землі, розташовані між ботанічним садом і дорогою на село Підлісці, загальною площею 261 прут 92 прутики⁵⁸ (65,7 ара), і наступного року тут з'явився одноповерховий житловий будинок⁵⁹ на високих мурованих сутеринах, частково мурований, а частково дерев'яний⁶⁰. Спочатку в ньому поселився вчитель ботаніки, організатор ботанічного саду Францишек Шейдт, який приїхав у Кременець із Кракова, а після його смерті, що наступила 1807 р., садибу зайняв Тадеуш Чацький. За будинком був невеличкий сад. Після смерті інспектора адміністрація навчального закладу здавала садибу в оренду, потім її займали директори ліцею. Зокрема, тут жив Анджей-Юстин Левицький, який очолював ліцей у 1823–1830 рр.⁶¹ Цей «рієкny, własny dom Czackiego», як називає цю споруду один із вихованців ліцею⁶², добре видно на малюнку Юзефа-Нарциза-Каєтана Зейдліца 1826 р., а також на літографії, виготовленій за цим малюнком⁶³. Будинок зберігся до наших днів (вул. Ліцейна, 24).

Садиби Антонія Яркоського. Виходець із Краківського воєводства Антоній Яркоський (1760–1828), один із найближчих соратників Чацького в справі організації славетного навчального закладу, а потім багатолітній його префект, мав у Кременці в колишніх єзуїтських мурах службову квартиру, яка залишилася за ним навіть після виходу його наприкінці 1824 р. на пенсію⁶⁴. За інвентарем 1812 р., вона займала весь другий поверх східної лінії північного корпусу⁶⁵.

Яркоському належало також дві власні садиби. 1812 р. Кременецька судово-освітня комісія надала префекту гімназії на емфітевтичному праві ділянку землі площею 10 пругів і 32 прутики або 818 кв. сажнів (3,7 ара), за яку він кожного року мав платити 4 рублі 86 $\frac{3}{4}$ копійки чиншу⁶⁶. Зі сходу ця ділянка межувала з описаною вище садибою Чацького, від якої згодом була відгороджена мурованою стіною, на півдні впиралася в муровану огорожу ботанічного саду, на півночі виходила на дорогу в село Підлісці, а на заході – на вулицю, що бігла з цієї дороги в ботанічний сад (тепер пров. Ботанічний)⁶⁷.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁵⁸ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 107–1008.

⁵⁹ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu... – S. 137.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64.

⁶¹ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1008; ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64). Наприкінці XIX ст. в цьому будинку була службова квартира ректора Волинської духовної семінарії.

⁶² Kowalski F. [Krzemieńiec i krzemieńczyk w latach 1819–1823]... – S. 498.

⁶³ Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – II. 35, 37.

⁶⁴ Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 61.

⁶⁵ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 42–43.

⁶⁶ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1007–1008.

⁶⁷ Четыркин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии... – С. 984.

Відомо також, що того самого року префект позичив у гімназії 10 тисяч цегли⁶⁸, яку використав, очевидно, на забудову отриманої землі.

За планом 1846–1848 рр., де ділянка, про яку йдеться, показана під № 168, вона має площу 660 квадратних сажнів, забудована дерев'яним і мурованим будинками і становить власність семінарії, а користується нею дворянин Іван Ястрембський. За даними М. Теодоровича, у 1840–1862 рр. садибою володіла Розалія Любоменська, а з 1872 р. – дворянин Євстафій Григорович Хенцинський⁶⁹, що отримав її, очевидно, завдяки одруженню⁷⁰. На плані Кременця середини 1930-х рр. ця ділянка позначена № 33 як стара шляхетська садиба пані Хенцинської⁷¹. За спогадами старожилів, на фронтоні дерев'яного будинку, що стояв тут посередині садиби, був напис «Post laborum otium»⁷². Нині на місці цієї споруди сучасний житловий будинок (вул. ім. Бориса Харчука, 4), а ліворуч від нього, під муром, за яким уже територія ліцею – старий за-пущений мурований будинок, за своїм розташуванням та формою плану то-тожний згаданому вище будинку середини ХІХ ст.

На початку 1818 р. Антоній Ярковський придбав у вдови кременецького міщанина Івана Сержховецького Катерини емфітевтичне право на клапоть згадуваної вже нами Темешварівщини площею 4 пруги 42 прутики з невеличким дерев'яним будинком з умовою платити гімназії чинш на суму близько 3 рублів сріблом⁷³. На плані 1846–1848 рр. на вулиці Директорській по сусідству з будинком, де раніше була школа землемірів, під № 162 стоїть невеличка семінарська ділянка площею 22 квадратні сажні «на чинші в спад[коємців] чиновника Ярковського», зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям. Невдовзі родичі префекта втратили цю садибу, оскільки, за даними М. Теодоровича, уже 1847 р. займана нею земля була об'єднана з основною частиною Темешварівщини⁷⁴.

Садиба Янушевських. Як відомо, господарством гімназії і ліцею деякий час відав Теодор Янушевський, дід Юліуша Словацького по матері. У літературі побутує думка, що будинок, в якому він жив, знаходився з південного боку ботанічного саду, на колишній вулиці Огрудовій, перейменованій потім у вулицю Каталані. Вигляд цього невеличкого одноповерхового особняка з колонами, наприкінці 1921 р. розібраного на дрова, відомий із фотографії початку ХХ ст. Вважається, що саме в цій споруді 4 вересня 1809 р. прийшов на

⁶⁸ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 223.

⁶⁹ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1007–1008.

⁷⁰ У списку парафіян католицького костелу 1877 р. зафіксовані «Ur[odzony] Chęciński Eustachi syn Grzegoża» віком 41 рік, його «żona Julia z Lubomskich» віком 39 років та «syn Kazmierz» віком 16 років. Див.: ККМ, фонди, од. зб. СХХІІІ. 1 128 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego za rok 1877), арк. 2 зв., позиція № 23.

⁷¹ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.

⁷² «Після праці – відпочинок» (лат).

⁷³ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1008–1109.

⁷⁴ Там же.

світ майбутній геній польської літератури. Думка про належність указаної ділянки землі та згаданого вище будинку родині Янушевських базується на спогадах старожилів Кременця, зібраних на початку ХХ ст. Архівних даних, які її підтверджували б, немає. Кілька десятиліть тому Станіслав Маковський, відомий знавець творчості геніального кременчанина, у зв'язку з цим писав: «Питання про будинок Янушевських у Кременці потребує дальших пошуків, і поки не знайдуться відповідні документи, його слід вважати відкритим»⁷⁵.

На плані Кременця 1783 р.⁷⁶ на території, що вважається зараз колишньою садибою Янушевських, знаходяться дві ділянки. Перша з них, яка на сході впиралася в мури василіанського монастиря, що збереглися тут до наших днів, на півночі – в первісну муровану огорожу колишнього єзуїтського саду, яка до наших днів не вціліла, а на півдні виходила на теперішню вулицю ім. Словацького, стоїть під № 796. У «Геометричному інструктажі» до плану вона фігурує як «Плас ро Jezuicki za murem Bazylianskim» шириною 3 пруги, а площею 34 пруги 80 пругиків⁷⁷ (846 кв. м). З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. довідуємося, що 1812 р. Кременецька судово-освітня комісія віддала цю ділянку на емфітевтичному праві якомусь Петрові Поляновському⁷⁸. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 430, вона належить Університету св. Володимира і перебуває на чинші в Марії Поляновської⁷⁹. Якби на момент народження Юліуша Словацького (1809 р.) ділянка й перебувала в руках його діда, а невдовзі перейшла до згаданого вище Поляновського, то вельми сумнівно, щоб пам'ять про Янушевського як про її користувача протрималася аж до початку ХХ ст.

Друга ділянка, за планом 1783 р., на якому вона позначена № 797, мала ширину 7 пругів 4 пругики, а площу 75 пругів 50 пругиків і становила власність якогось шляхтича Санковського⁸⁰. За планом 1846–1848 рр., на якому стоїть під № 431, вона має 416 квадратних сажнів, 344 з яких займають двір і будівлі (причому одна з них, дерев'яна, позначена хрестиком, використовувалася як культова споруда), а решту 72 – сад і належить дворянину Миколаю Хлібовському⁸¹. Хто володів цією землею перед Хлібовським, невідомо. Не виключено, що це міг бути і Теодор Янушевський. У такому разі переказ, зафіксований на початку ХХ ст., мав би під собою ґрунт.

Але джерела містять дані про належність дідові Словацького ділянки

⁷⁵ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30.

⁷⁶ Цей план, утрачений, мабуть, під час війни, відомий нам із невеличкої фотокопії, зробленої наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

⁷⁷ ККМ, фонди, од. зб. Ш. 611

⁷⁸ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1068.

⁷⁹ Наприкінці ХІХ ст. та сама земля належала на емфітевтичному праві акушерці Олександрі Миколаївні Хлібовській, яка походила з родини Введенських (Там же. – С. 1068). 1902 р. садибу Миколи Йосиповича Хлібовського придбало чоловіче духовне училище (Теодорович Н. И. История города Кременца... – С. 76).

⁸⁰ ККМ, фонди, од. зб. Ш. 611

⁸¹ Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. ця ділянка належала вже дворянину Грабовському (Четыркин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии... – С. 986).

площею 112 прутів 88 прутиків або 464 сажні (2,1 ара), яка знаходилася в частині колишньої єзуїтської юридики, розташованій із протилежного, північного, боку ботанічного саду, по сусідству зі згаданою вище садибою Антонія Яркового. З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. відомо, зокрема, що 25 серпня 1818 р. гімназія надала цю землю на емфітевтичному праві мешканцеві Кременця Василеві Кохальському, а буквально через тиждень-другий останній відступив її Теодору Янушевському і вже 30 вересня того самого року адміністрація навчального закладу підтвердила укладену ними угоду. У тому самому документі відзначено також, що Янушевський збудував тут житловий будинок, сарай і конюшню⁸². На півночі садиба впиралася в дорогу на село Підлісці, що перетворилася з часом у вулицю Директорську, на південному сході – у вулицю, що виходила з цієї дороги й бігла попід стіною ботанічного саду (нині пров. Ботанічний), а на заході межувала із землею дворянина Яна Бендзинського⁸³. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 169, вона належить духовній семінарії, але перебуває в користуванні графині Орловської. За даними Теодоровича, 1836 р., тобто незадовго до смерті, Янушевський відступив свою садибу якомусь Орловському, а останній перепродав згодом права на неї міщанинові Йосю Бернштейну. Наприкінці XIX ст. нею володіла на емфітевтичному праві вдова останнього Фейга Бернштейн із річним чиншем у розмірі 5 рублів 4 копійки⁸⁴. Нині ділянці, що належала Янушевському, відповідає садиба на вулиці ім. Бориса Харчука під № 6. До наших днів тут зберігся старовинний мурований будинок, тотожний, імовірно, споруди, позначеній на плані 1846–1848 рр., із зіркою Давида на фронтоні, що нагадує про іудейську родину Бернштейнів. По сусідству з цією ділянкою в мурі, що оточує ботанічний сад, є старовинний прохід, закладений зараз цеглою. Можливо, це і є та «furtka naszego dawnego mieszkania», про яку Юліуш Словацький згадує в одному зі своїх листів⁸⁵.

Садиба родини Бендзинських. Ян Бендзинський (1809–1845), відомий свого часу в Кременці фортепіаніст⁸⁶, за причетність до таємного товариства під керівництвом Шимона Конарського весною 1839 р. засланий на проживання в місто Курськ⁸⁷, потім повернувся в Кременець і 6 січня 1845 р. помер тут у віці 36 років⁸⁸. На плані Кременця 1846–1848 рр. з північно-західного боку ботанічного саду, по сусідству із садибою графині Орловської, а раніше Янушевських, під № 174 стоїть ділянка «спад[коємців] дворянина Івана [!]

⁸² Теодорович Н. История первоначального устройства Вольнской духовной семинарии... – С. 1006–1007, 1097.

⁸³ Там же – С. 1006–1007, 1097. Пор.: ККМ, фонди, од. зб. 1 138.

⁸⁴ Теодорович Н. История первоначального устройства Вольнской духовной семинарии... – С. 1006–1007, 1097.

⁸⁵ Makowski S. Krzemieniec Słowackiego // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 124.

⁸⁶ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 33.

⁸⁷ Там само, од. зб. XIII. 623 (Справа про опіку над дітьми осіб, арештованих за приналежність до таємних товариств), арк. 22.

⁸⁸ Krzemienieckie nekropolie: Cmentarz Polski oraz polskie zabytki sztuki nagrobnej w Krzemieńcu / Oprac. B. Marcisz i S. Rudka. – Warszawa, 1999. – S. 35, № 21.

Бендзинського» загальною площею 1 312 квадратних сажнів, майже половину якої – 640 сажнів – займає двір і забудова, а решту – сад. У дворі три муровані споруди. Дві з них – одноповерховий флігель на сутеринах та двоповерховий палац – уціліли до наших днів і використовуються зараз як житлові будинки (вул. Бориса Харчука, 12, 14).

Садиба Джевецького. Вагома роль у житті гімназії і ліцею належала відомому громадському діячеві першої половини XIX ст. мемуаристові Юзефу Джевецькому (1772–1852)⁸⁹. Тісно зв'язаний із містом Кременцем, оскільки деякий час займав тут навіть посаду повітового маршалка, 31 травня 1812 р. він узяв у Кременецької судово-освітньої комісії на емфітевтичному праві ділянку землі, розташовану напроти садиби Чацького, з протилежного боку вулиці, відомої пізніше під назвою Директорська, з платою на користь гімназії чиншу в розмірі 22 руб. 50 коп. сріблом, на якій збудував потім два будинки, два флігелі й два ряди конюшень і сараїв⁹⁰. Частково садибу Джевецького видно на малюнку Зейдліца 1826 р. та на літографії, виготовленій за цим малюнком⁹¹; «dom [...] szefa Drzewieckiego» по сусідству з будинком Чацького згадує також у своїх мемуарах Ковальський⁹². До наших днів тут збереглися класицистичний двоповерховий палац (вул. ім. Бориса Харчука, 15) та напіврозвалений сарай, збудований, мабуть, ще Джевецьким.

Садиба Русселя. Стефан Руссель, колишній наполеонівський солдат, якого доля закинула в місто Кременець, викладав тут фехтування, що становило один з атрибутів життя дворянина⁹³. На плані Кременця 1846–1848 рр. під № 113 стоїть ділянка «спадкоємців колезького реєстратора Руселя [!]» площею 2 384 квадратні сажні з двома дерев'яними будинками. Садиба Русселя знаходилася на схилі гори Воловиці, наприкінці провулку Високого.

Садиба Савицького. Безпомісний дворянин Олександр Матейович Савицький⁹⁴ 1807 р. у віці 21 р. закінчив у Вінниці повітову школу й поступив у школу землемірів у Кременці, одночасно з навчанням в якій відвідував також і гімназію. Після закінчення школи як фундушовий учень він мав відслужити певну кількість років землеміром, але розпорядженням міністра освіти був звільнений від цього обов'язку й призначений у гімназію вчителем практичної геометрії, та через якісь «місцеві перешкоди» зайняти цю посаду не зміг. Через два роки керівництво Віленського університету призначило його помічником учителя фізики. Здійснивши потім на кошти Міхала Собанського поїздку за кордон і поглибивши там свої знання в галузі механіки та архітектури, Савицький повернувся до Кременця і 1 квітня 1822 р. став помічником

⁸⁹ Pachoński J. Z. Drzewiecki Józef... // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939–1946. – Т. 5. – S. 414–415.

⁹⁰ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1009–1010.

⁹¹ Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – II. 35, 37.

⁹² Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 498.

⁹³ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 167. За даними видавця спогадів, Руссель народився 1762 р.

⁹⁴ Наукова бібліотека Вільнюського університету, відділ рукописів, ф. 2, КС 141, с. 559.

учителя механіки, а 1 липня 1824 р. зайняв посаду регенса школи геометрів та заступника вчителя практичної геометрії і топографічних малюнків⁹⁵. «Człowiek miernych zdolności, ale z korzyścią wykładał swój przedmiot i rzecz swoją znać musiał dobrze, – пише про нього Козерадський, – kiedy z jego nauki i przewodnictwa wyszło tylu dobrych jeometrów rządowych»⁹⁶.

Зі звіту Монюшка нам відомо, що 1823 р. Олександр Савицький уклав із ліцеєм угоду строком на три роки, за якою віддав під конвікт свій двоповерховий будинок у Кременці і наприкінці 1824 р. тут проживали 39 учнів, 4 дозорці за ними та регенс⁹⁷. Чи поновлювалася ця угода на наступні роки, невідомо. На плані Кременця 1846–1848 рр. є досить простора ділянка «надвірного радника Олександра Савицького» на схилі гори Воловиця під № 112 площею 11 десятин 222 квадратні сажні (504 саж. двору і забудови, 1 дес. 175 саж. саду, 9 дес. 1 455 саж. пасовища, 320 саж. яру і 168 саж. дороги), забудова якої складається з мурованого та перпендикулярного до нього дерев'яного будинків. Перший із них, двоповерховий із чотирма колонами, який легко впізнається на літографіях Кременця ХІХ ст. (найдавніша датована 1835 р.)⁹⁸, зберігся до наших днів (вул. Миру, 7).

Садиба Ульдинського. Юзеф Ульдинський, автор підручника стародавньої географії, надрукованого в Почаєві 1819 р., учитель, уроки якого відвідували навіть кременецькі дами, викладав у гімназії, а потім у ліцеї історію, а також був відомий у місті як колекціонер античних та старовинних польських монет. Під час переїзду ліцею 1833 р. в Київ за незалежний характер цього вчителя відправили на пенсію, знехтувавши блискучими знаннями та неабияким талантом лектора, хоча він навіть не мав ще відповідної вислуги та підходящого віку, тому Ульдинський далі жив у Кременці⁹⁹. За причетність до таємного товариства під керівництвом Шимона Конарського 1839 р. йому присудили відсидіти 6 місяців у фортеці з наступним «водворением на место жительства с учреждением строгого полицейского надзора»¹⁰⁰. У списку парафіян 1847 р. значиться «ur[odzony] Uldyński Józef» віком 59 років та «Urbańska Apolonia, cór[ka] Klementego, słu[żąca]», віком 22 роки¹⁰¹. За планом Кременця 1846–1848 рр., скромна садиба колезького асесора Ульдинського площею 90 квадратних сажнів, позначена № 101, знаходилася в північній частині вулиці Горньої. Нині її територія зайнята міським парком.

⁹⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 76. Причиною спеціальної уваги до Савицького з боку властей та «місцевих перешкод» у його кар'єрі могла бути його праця «O koniecznej potrzebie dla Wołyniaków uczenia się języka rossyjskiego», видана 1811 р. російською мовою (див.: *Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemienieckiej // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 480*).

⁹⁶ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 145*.

⁹⁷ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 85–86. 10 учнів конвікту жили по квартирах окремо.

⁹⁸ *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – II. 6, 7, 9, 11, 12*.

⁹⁹ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 145*.

¹⁰⁰ ККМ, фонди, од. зб. XIII. 623, арк. 22.

¹⁰¹ *Там само*, од. зб. CXIX. 1 124 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego roku 1847 uczyniony), арк. 22, позиція № 1 467.

Садиба родини Лефорта. Карл Лефорт (1769–1831), француз за походженням, вихованець французької теологічної семінарії в Берліні та Гальського й Кенігсберзького університетів, магістр філософії і права, знавець семи мов, який починаючи з 1809 р. викладав у Кременці французьку мову та географію, причому дуже добре, і за дорученням Чацького навіть підготував і видав тут свій підручник французької мови¹⁰², також мав у місті, в яке його закинула доля, свою садибу. На плані Кременця 1846–1848 рр. з правого боку Тринітарської вулиці на виході її з вулиці Каталані під № 445 стоїть міська ділянка площею 124 квадратні сажні «на чинші в спадкоємців титулярного радника Лефора» з просторим дерев'яним (!) будинком. Про будинок Лефорта пише у своїх спогадах Кароль Вітте, відзначаючи, що ця одноповерхова мурована (!) споруда розташована на розі вулиць Огородової (давніша назва вулиці Каталані) і Тринітарської¹⁰³.

Садиби лікаря Маєвського. Войцех-Альберт Маєвський, за спогадами Козерадського, деякий час був військовим хірургом австрійської армії, а коли відслужив належний йому строк і повернувся в Галичину, на запрошення графа Карвіцького переїхав у Росію і став лікарем у його маєтку Мізоч, а звідти перебрався в Кременець і почав працювати в дітищі Чацького. «Istotnie był to mierny bardzo lekarz», – пише мемуарист, що знав його не тільки як вихованець ліцею, а й як колега, оскільки теж був лікарем, і серед учнів побувало навіть переконання, начебто він усього лиш фельдшер¹⁰⁴. У Кременці Маєвський одружився з дочкою вчителя танців Францишка Шлянцовського Францишкою, у шлюбі з якою мав дев'ятеро дітей, але 1828 р. овдовів¹⁰⁵.

Навчальний заклад платив Маєвському за лікування учнів і підданих із маєтків навчального закладу та за уроки з вакцини за підручником професора Бекю 600 рублів сріблом¹⁰⁶. Маючи, очевидно, ще й додаткові заробітки, той нажив у Кременці аж три садиби, дві з яких, імовірно, здавав в оренду. Одна з них, на плані 1846–1848 рр. позначена № 443, знаходилася на вулиці Каталані на міській ділянці площею 182 сажні, яку займали двір і забудова з трьох мурованих споруд. Друга, площею 1 978 квадратних сажнів, на плані під № 435, була розташована в провулку, що відходив від вулиці Каталані; 430 сажнів тут займали двір і забудова (чотири муровані й одна дерев'яна споруди), а 1 548 – сад. Третя, площею 1 399 квадратних сажнів (841 сажень двору й забудови та 558 сажнів городу), на плані під № 351, лежала між Воскресенською вулицею та Потоком. З фрагмента акту про купівлю Юзефом Коженьов-

¹⁰² Там само, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 6–7. С. Кавин датує життя Лефорта 1775–1831 рр. (Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 164, przyp. 66), але відомо, що 1824 р. йому було вже 55 років.

¹⁰³ Witte K. [Krzemień i liceum w latach 1824–1831] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 529.

¹⁰⁴ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 169. С. Кавин датує народження Маєвського 1777 роком і відзначає належне йому друге ім'я Войцех (*Ibid.* – S. 168, przyp. 80).

¹⁰⁵ Похована поряд зі своїм батьком на Монастирському цвинтарі (див.: Krzemienieckie nekropolie... – S. 35, № 23).

¹⁰⁶ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 31.

ським у Кременці землі, оприлюдненого в магістраті 1824 р., відомо, що друга з перерахованих вище ділянок, суміжна з ділянкою, про яку йдеться в документі, уже належала тоді Маєвському і що він купив її в нащадків якогось Галька¹⁰⁷.

У першій і другій садибах до наших днів збереглися двоповерхові муровані будинки (вул. Словацького, 10; пров. Словацького, 2), площа та розташування яких, здається, ідентичні з тими, що на плані. На території третьої садиби до нас дійшов старовинний дерев'яний особняк, що теж, імовірно, зв'язаний із Маєвським (вул. Базарна, 7), але під час знімання плану 1846–1848 рр. його ще не було.

Садиба лікаря Качковського. Кільканадцять літ у Кременці проживав відомий свого часу лікар і громадський діяч Кароль-Мацей Качковський (1797–1867). У 1805–1815 рр. він, уродженець Варшави, навчався тут у Волинській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю, а 1821 р., здобувши в університеті у Вільні ступінь доктора медицини, збагатившись там досвідом перебування в масонській ложі «Добрий пастир» і польському патріотичному товаристві філоматів, повернувся в місто своєї юності, зайнявся тут лікарською практикою і почав читати в ліцеї публічні лекції з гігієни, дуже популярні серед місцевої публіки, дві з яких 1826 р. навіть опублікував у Варшаві окремими брошурами¹⁰⁸. Відомо також, що безплатно лікував убогих учнів ліцею¹⁰⁹.

У першій третині XIX ст. в Кременці було кільканадцять лікарів, але Качковського вважали найкращим і часто запрошували в панські садиби, навіть далеко від міста, тому він мав добрий заробіток¹¹⁰. Козерадський відзначає, що він був «najwięcej reputowany» серед лікарів і «był powszechnie używany i nie zawsze można go było znaleźć»¹¹¹. Вітте згадував, що «znakomity doktor Kaczkowski Karol, ulubieniec miasta i najdalszych jego okolic», жив в одноповерховому мурованому будинку, який стояв на Огородовій вулиці, недалеко від будинку вчителя французької мови Лефорта¹¹². Ковальський додає, що тут часто збиралися гості¹¹³.

Зі згаданого вище акту про купівлю Коженювським землі довідуємося, що на півночі придбана ним ділянка межувала з ділянкою Качковських, за якою йшла ділянка Олійникова-Романовського, а далі – садиба Юзефа Мільо, що належала раніше Евзебіушу Словацькому¹¹⁴. Нині колишню садибу Качковського займає Кременецьке медичне училище (вул. Словацького, 12). На плані

¹⁰⁷ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹⁰⁸ Zakrzewski T. Kaczkowski Karol Maciej... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – Т. 11. – S. 375–377.

¹⁰⁹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 30–31.

¹¹⁰ Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 504.

¹¹¹ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 168.

¹¹² Witte K. [Krzemieniec i liceum w latach 1824–1831]... – S. 529. Вулички при домі Качковського, якою, за словами мемуариста, повернули направо і добралися в двір ліцею, насправді не було в натурі і немає на плані.

¹¹³ Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 514.

¹¹⁴ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

1846–1848 рр. ця ділянка, площа якої становить 162 квадратні сажні, стоїть під № 442 і має у своєму складі великий мурований будинок, тотожний, гадаємо, частині існуючого нині корпусу училища. Огляд цієї споруди показує, що вона будувалася, щонайменше, у два етапи. Спочатку це був прямокутний у плані одноповерховий житловий будинок на сутеринах, розташований уздовж вулиці ім. Каталані, а потім у ньому добудували другий поверх та ще одне крило, перпендикулярне до існуючого.

1829 р., у віці 32 роки, Качковський отримав посаду професора Варшавського університету, а коли восени 1830 р. вибухнуло Листопадове повстання, став головним лікарем Польського війська¹¹⁵. Після поразки повстання він оселився у Львові, 1835 р. повернувся на деякий час у Кременець, потім переїхав у Володимир-Волинський, далі виїхав у свій маєток, 1842 р. переселився в Бердичів, де прожив 6 років, наступні 6 років провів в Одесі, 1854 р. переїхав у Житомир, а 1861 р. знову виїхав в Одесу. Під час Січневого повстання поляків 1864 р. російські власті вивезли старого вже лікаря, члена багатьох поважних європейських медичних товариств, змученого численними життєвими негараздами, у Воронезьку губернію, звідки 1867 р. дозволили переселитися в Херсон, де невдовзі після приїзду він помер¹¹⁶.

Після виїзду 1829 р. у Варшаву садибу в Кременці Качковський міг продати, але більше ймовірно, що вона була конфіскована властями, коли стало відомо про його участь у повстанні, бо на плані 1846–1848 рр. вказана вище ділянка значиться як власність держави («казенное»).

Садиба родини Словацьких. Евзебіуш Словацький (1773–1814), у 1807–1811 рр. учитель вимови та поезії у Волинській гімназії, а далі – професор Віленського університету, улітку 1809 р. придбав у Кременці в міщан Кохальських чиншову міську ділянку, а 1813 р. відступив свої права на неї та збудований тут власним коштом житловий будинок і деякі інші споруди «na rzecz JW. Sobańskiego, członka Komisji Sądowej Edukacyjnej»¹¹⁷. Під останнім слід розуміти Міхала Собанського (1755–1832), заможного шляхтича з Поділля, одного із соратників Чацького в справі заснування Волинської гімназії, з 1807 р. активного члена, а з 1817 р. голову Кременецької судово-освітньої комісії¹¹⁸. В акті 1824 р. про купівлю Коженьовським землі відзначено, що садиба Словацького належала потім Ізидорові Собанському, а на момент спорядження цього документа нею володіла вже родина вчителя Мільо¹¹⁹.

Юзеф Мільо, виходець із П'ємонту, був у Кременці одним із приватних учителів французької мови¹²⁰. На плані 1846–1848 рр., користуючись яким, а також згаданим вище актом Коженьовського 1824 р., спеціальна комісія, скликана 1939 р., точно встановила ділянку землі, яку займала садиба батьків

¹¹⁵ *Zakrzewski T. Kaczowski Karol Maciej... – S. 375–377.*

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Anusik Z. Sobański Michał h. Junosza... // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1999. – T. 39. – S. 433–437.*

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 164.*

Юліуша Словацького¹²¹, під № 440 стоїть міська ділянка площею 300 квадратних сажнів на чинші в Йосифа Мільо, зайнята дерев'яним будинком і невеличким садом.

У колишній садибі Евзебіуша Словацького до наших днів зберігся одноповерховий дерев'яний будинок на мурованих сутеринах (вул. Словацького, 14). Указаний на плані 1846–1848 рр., він міг бути споруджений як ним самим, так і Собанським чи Мільо. Нині тут літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького.

Садиба Коженювських. Юзеф Коженювський (1797–1863), відомий польський письменник та освітній діяч, уродженець розташованого під Бродами села Смільно, провів у Кременці понад двадцять років життя – спочатку в ролі учня гімназії і ліцею (1808–1819), а потім на посаді вчителя поезії та польської мови і літератури (1823–1833)¹²².

Повернувшись 6 серпня 1823 р. разом із дружиною Монікою з Опочинських, яку привіз із Варшави, у місто своєї юності, на гроші, позичені в князя Адама Чарториського (2 тисячі срібних рублів), молодий учитель придбав тут садибу¹²³, що складалася з двох суміжних ділянок. Зокрема, 17 червня 1824 р. він пред'явив у магістраті не раз уже згаданий вище контракт, за яким дворянин Пій Мальчевський, поміщик із Проскурівського повіту Подільської губернії, продав йому дві ділянки з розташованими на них будівлями. З опублікованого С. Маковським фрагменту цієї угоди, в якому йдеться лише про одну з цих ділянок, довідуємося, що вона становила частину колишньої юридики василіанського Богоявленського монастиря, на плані Кременця 1783 р. показаної під № 795 і 13 січня 1786 р. декретом задвірного королівського суду присудженої місту Кременцю; наприкінці 1806 р. міська економія надала цю ділянку на чинші нащадкам міщанина Духа Тарасюка, останні 1808 р. відступили свої права Захарію і Розалії фон Клінгенберг Лізінським, а ті, у свою чергу, 1814 р. продали Пію Мальчевському з тим самим чиншем у розмірі 8 злотих на рік¹²⁴.

Друга ділянка була розташована на південь від першої і мала назву Козерадщина, оскільки спочатку належала Яну-Непомучену-Мацею Козерадському. На початку 1805 р. останній продав її Бартоломею Домбському, а той спільно зі своєю дружиною Теклею із Загорських 1810 р. відступив своє надбання за 2 800 злотих Волинській гімназії. 1818 р. Кременецька судово-освітня комісія віддала цю землю на емфітевтичному праві Пію Мальчевському з щорічною платою 45 рублів сріблом, а він продав свої права подружжю Коженювських. На міській ділянці в Коженювських були будинок, флігель і конюшня, а на Козерадщині – сарай, колодязь та деякі інші будівлі¹²⁵.

¹²¹ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹²² *Kamińska A. E.* Józef Kożeniowski – uczeń i nauczyciel liceum krzemienieckiego // *Krzemień: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 237–238.

¹²³ *Ibid.* – S. 239.

¹²⁴ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹²⁵ *Теодорович Н.* История первоначального устройства Вольнской духовной семинарии... – С. 1090–1091.

Перебравшись 1833 р. разом із ліцеєм до Києва, наступного року Коженівський отримав в Університеті св. Володимира посаду викладача латинської мови і римської літератури і вже не повернувся до Кременця, тому садибу, яка тут залишилася, 1837 р. продав¹²⁶.

За планом 1846–1848 рр., перша ділянка, позначена № 447, фігурує як міська земля площею 648 квадратних сажнів на чинші в поміщика Фелікса Радзимінського (401 сажень займають двір і дві дерев'яні споруди, одна з яких, чимала за розміром, була, мабуть, житловим будинком, а решту 247 сажнів – сад), друга, позначена № 448, значиться як семінарська земля площею 2 224 квадратні сажні, що перебуває на чинші в камергера Дзембовського.

Садиба родини Юрковських. Вихованець Львівського університету Міхал Юрковський (1765–1833), філолог-еллініст, завдяки якому, як згадував потім один із його учнів, «poraz pierwszy Muzy hełeńskie ozwały się na Wołyniu godowitym, a tak czarownym swoim językiem», наприкінці жовтня 1805 р. прибув на запрошення Чацького до Кременця і залишився тут до кінця життя¹²⁷.

Садиба вчителя знаходилася з південно-західного боку ботанічного саду, під горою Лихопекою, по сусідству із садибою відомого в місті правника Божидара Собкевича. Ділянку, якою він користувався, 1790 р. князь Януш Сангушко, тодішній кременецький вїйт, віддав на чиншовому праві міщанину Василеві Шимоновичу, той відступив її 1804 р. своєму швагрові Іванові Плясковському, а дружина останнього Марія, залишившись удовою, 16 березня 1807 р. продала свою садибу Міхалу та Юзефі з Генриків Юрковським і 12 травня 1812 р., так би мовити, постфактум, Кременецька судово-освітня комісія віддала цю землю Юрковським в емфітевтичне володіння з платою на користь гімназії чиншу на суму 6 рублів 75 коп. сріблом. За обміром 1812 р., площа ділянки становила 1 морг 102 прuti або 2 250 квадратних сажнів¹²⁸.

Міхал і Юзефа Юрковські мали дві дочки. Старша з них, Емілія, яка народилася близько 1805 р., 1822 р. вийшла заміж за француза Верделета, а наступного року під час нещасливих пологів померла разом із немовлям¹²⁹.

Зять Юрковських спочатку був у Кременці одним із приватних учителів французької мови і мав репутацію людини з неабияким педагогічним хистом, але до одруження вів спосіб життя, який у місцевому середовищі сприймався як легковажний і навіть розпусний. Глибоко переживши втрату дружини і дитини, Верделет став дуже набожним, прийняв навіть духовний сан і почав збирати кошти на шпиталь для убогих, який надумав спорудити. Нагромадивши деякий капітал, він придбав за Богоявленським монастирем ділянку землі, заклав там сад, збудував великий мурований будинок і почав облаштову-

¹²⁶ Kamińska A. E. Józef Koźeniowski... – S. 237–238, 245.

¹²⁷ Plezia M. Jurkowski Michał... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – Т. 11. – S. 346.

¹²⁸ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1066, 1097.

¹²⁹ Plezia M. Jurkowski Michał... – S. 346; Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

вати в ньому шпиталь та каплицю св. Емілії¹³⁰. «Miejsce szpitala jest przy klasztorze dzisiejszym bazylijskim, dawniej reformackim, arcygodne, odosobione, obszerne i zdrowe», – відзначав у своєму рапорті Казимеж Монюшко, який перевіряв ліцей восени 1824 р.¹³¹ Задум Верделета охоче підтримав згаданий вище лікар Качковський, який допоміг йому збирати кошти і дав згоду на медичну опіку над пацієнтами (з умовою, щоб хоча б два ліжка було відведено для убогих учнів ліцею)¹³².

Опинившись під час Листопадового повстання в числі підозрілих і довідавшись у домі свого тестя, що його шукає поліція, француз утік із міста, а через кілька днів загинув – чи то від руки розбійника, чи від холери, що саме лютувала¹³³. Точно вказане Монюшком та мемуаристами розташування придбаной Верделетом землі та лаконічна характеристика будинку як великої мурованої споруди цілком достатні, щоб ототожнити закладену ним садибу шпиталю з ділянкою № 4 на плані 1846–1848 рр. загальною площею 1 десятина 2 137 квадратних сажнів (у тому числі 1 десятина 1 642 сажні саду) із великим мурованим будинком, розміщеною на початку вулиці Дубенської, зразу за мурами, що оточують територію Богоявленської церкви¹³⁴. Після поразки повстання садиба, в якій Верделет не встиг відкрити свій шпиталь, була, скоріше за все, конфіскована, тому на плані вона фігурує як власність держави.

Молодша з дочок родини Юрковських, Міхаліна, яка народилася 1811 р.¹³⁵, 1829 р. стала дружиною вчителя математики Гжегожа Гречини¹³⁶, вихованця Волинської гімназії і Віленського університету, відомого свого часу математика, який, починаючи з 1819 р., аж до закриття ліцею викладав у Кременці геометрію, тригонометрію та алгебру. 1833 р. зять Юрковських переїхав разом із ліцеєм у Київ, наступного року отримав посаду в Університеті св. Володимира, потім був переведений у Харків, а на початку 1840 р. помер там у віці 44 роки¹³⁷. Після смерті чоловіка Міхаліна повернулася з дітьми в Кременець, де на неї чекала садиба батьків. У списку місцевих католиків 1847 р. значаться «Hreczynowa Michalina, cór[ka] Michała, z Jurkowskich, wdo[wa]», віком 36 років, і дві її дочки: «Emilia, Grzegorza żo[na], Nemexa»

¹³⁰ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

¹³¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 82.

¹³² Там само.

¹³³ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

¹³⁴ У результаті остаточної ліквідації в Російській імперії уніатської церкви (1839) василіанський Богоявленський монастир у Кременці припинив існування, а його храм чверть століття діяв лише як парафіяльна церква.

¹³⁵ Народження Міхаліни датують також і 1809 р. (*Plezia M.* Jurkowski Michał... – S. 346), але дані про її вік, указані в списку парафіян 1847 р. та в написі на надгробку, переконливо свідчать на користь 1811 р.

¹³⁶ *Ibid.* – S. 346.

¹³⁷ *Hoffmann-Piotrowska E.* Matematyka i matematycy w szkole krzemienieckiej // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 57–59; *Гофман-Піотровська Е.* Математика і математики і гімназії і ліцеї в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 204–205.

віком 17 років, та «Adelayda» віком 14 років¹³⁸. На плані Кременця 1846–1848 рр. на розі вулиці Каталані і провулку, який від неї відходить (тепер пров. ім. Словацького) під № 432 стоїть ділянка «статської радниці Гричинової» загальною площею 1 десятина 2 332 квадратні сажні, зайнята двором і забудовою (297 сажні), садом (1 709 сажнів), пасовищем (2 330 сажні) та яром (396 сажнів). 11 червня 1868 р. Міхаліна Гречина померла в Кременці у віці 57 років і була похована на Монастирському цвинтарі¹³⁹.

Садиба Сциборських. Міхал Сциборський (1767–1847) з 1806 р. викладав у Кременці математику, а з 1812 р. протягом семи літ займав посаду директора навчального закладу, з якої 1819 р. пішов на пенсію¹⁴⁰. Після смерті колишнього директора в садибі, яка йому належала, залишилася його вдова зі своєю сестрою. У списку католиків Кременця 1847 р. фігурують «*ur[odzona] Ściborska Klara, cór[ka] Jana [ze] Stobnickich, wdo[wa]*», віком 55 років, та «*Stobnicka Pelagia, siostra*» (пані Сциборської), віком 56 років¹⁴¹. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка «колезької радниці Сциборської» позначена № 428, вона знаходилася по сусідству з колишнім ліцеєм, на розі вулиць Горньої та Каталані, і мала площу 154 квадратні сажні, а забудова її складалася з двох розміщених паралельно будинків, один з яких дерев'яний, а інший – мурований. До наших днів у цій частині міста зберігся двоповерховий старовинний мурований будинок, який за своїм розташуванням та конфігурацією відповідає мурованому будинку садиби Сциборських на згаданому вище плані (вул. Словацького, 5).

Садиба Войцеха Ярковського. З посімейного списку «заслуженого вчителя Волинського ліцею доктора філософії Войцеха Ярковського», підписаного ним 20 грудня 1832 р., довідуємося, що він мав тоді 63 роки і володів у Кременецькому повіті селом Жолобки, де й проживав зі своєю родиною (дружина Катерина Францівна віком 57 років; сини Антоній-Осафат-Щасний віком 21 рік та Александер-Теодор-Анджей-Павел віком 20 років; брат Павел віком 48 років, який мав ранг колезького асесора; племінник Геронім, син Миколая, Ярковський, віком 24 роки); у додатковому списку вказана сестра господаря Маріанна Осипова з Ярковських Яновська віком 52 роки з позначкою, що вона приписана в Кременці¹⁴². У документі відзначено також, що на підтвердження свого дворянського походження Ярковські мали декрет Волинського дворянського депутатського зібрання № 110 від 20 червня 1803 р., на основі якого їх уписали в VI частину родовідної книги дворян Волинської губернії, та додатковий декрет від 21 липня 1832 р.¹⁴³ Останній із цих актів, виданий під час чисток, що почалися після повстання 1830–1831 рр., остаточно закріпив за ними дворянські права.

¹³⁸ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 7 зв., позиція № 403.

¹³⁹ Krzemienieckie nekropolie... – S. 35–36, poz. 24.

¹⁴⁰ Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею... – С. 56.

¹⁴¹ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 18, позиція № 1 175.

¹⁴² Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 1, спр. 496 (Посімейні списки дворян Кременецького повіту. 1832), арк. 139–142.

¹⁴³ Там само.

Крім села Жолобки, середній із трьох братів Янковських мав також садибу в місті Кременці, де потім жила його родина. За списком парафіян 1847 р., її склали «Jarkowska Katarzyna, cór[ka] Franciszka, wdowa», віком 66 років¹⁴⁴, та «Jarkowski Antoni, syn Wojciecha», віком 37 років¹⁴⁵. На плані 1846–1848 рр. між вулицями Горньою і Тринітарською під № 477 розташована садиба «спадкоємців учителя Янковського» площею 252 квадратні сажні, на якій є дві дерев'яні й одна мурована споруди. На плані Кременця 30-х рр. ХХ ст. згадані будівлі значаться під № 37 і назвою «Mienie opuszczone» у групі «Stare dworki szlacheckie»¹⁴⁶.

Очевидно, Войцехові Янковському та його родині деякий час належала і згадана вище садиба № 162 на вулиці Директорській, яка залишилася після брата Антонія.

Садиба Бессера. Із Віллібальдом Бессером (1784–1842), вихідцем з австрійського міста Інсбрук, доктором медицини і відомим свого часу ботаником, який із 1809 р. викладав у Кременці натуральну історію і видав ботанічним садом, 1834 р. виїхав у Київ, а 1841 р., будучи вже на пенсії, повернувся в місто своєї молодості й найшов тут місце вічного спочинку¹⁴⁷, пов'язують у Кременці будинок № 2 на вулиці Драгоманова (колишня Завальна, потім Тринітарська). Єдиним аргументом на користь того, що саме тут знаменитий учений доживав віку, є глухий переказ, відомий з уст кременчанки Ірини Сандецької, якій цей будинок належить від середини 40-х рр. минулого століття. Джерел, з допомогою яких можна було б перевірити достовірність цього переказу, виявити не вдалося. На плані 1846–1848 рр. ця садиба стоїть під № 478 і належить якійсь дворянці Келкевич.

Садиба родини Пічманна. Уродженець Трієсту австрієць Йозеф Франц Йоганн Пічманн (1758–1834), вихованець, а потім і дійсний член Віденської академії мистецтв, який, на думку спеціалістів у галузі історії образотворчого мистецтва, у першій третині ХІХ ст. був найкращим на Волині портретистом і залишив по собі чималу мистецьку спадщину, починаючи з 1806 р., понад чверть століття жив у Кременці й займав тут у гімназії, а потім у лицей посаду вчителя малювання¹⁴⁸. Після смерті художника його родина залишилася в Кременці. У списку католиків 1847 р. значаться «ur[odzona] Pitschmanowa Agnieszka, cór[ka] Jana, sowietnikowa, wdo[wa]», віком 70 років та «Pitschmanowa Karolina, cór[ka] Bazylego z Zalewskich», віком 28 років¹⁴⁹; в аналогічному списку 1848 р. вказана лише «Pitschmanowa Agnieszka, cór[ka]

¹⁴⁴ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 8, позиція № 439.

¹⁴⁵ Там само, арк. 8 зв., позиція № 481.

¹⁴⁶ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.

¹⁴⁷ Grębecka W. Willibald Besser (1784–1842) // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 404–411; Grębecka B. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 176–180.

¹⁴⁸ Makowska U. Malarze i rysownicy w Krzemieńcu w pierwszej połowie XIX wieku // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 439–449; Маковська У. Мистецтво в Кременці в першій половині ХІХ століття // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 137–142.

¹⁴⁹ ККМ, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 16, позиція № 1 026.

Jana, sowietnikowa», віком 71 рік¹⁵⁰; у списку 1877 р. фігурують «ur[odzony] Pitrhmann [!] Jan, syn Józefa», віком 58 років та його «żona Karolina, cór[ka] Bazylego z Zaleskich», віком 51 рік¹⁵¹. На плані Кременця 1848 р. з лівого боку вулиці Тринітарської, напроти сучасної вулиці Спортової, під № 458 стоїть ділянка «спадкоємців учителя Пічманна» загальною площею 243 квадратні сажні (199 сажнів займає двір і великий дерев'яний будинок, а решту 44 сажні – город). До наших днів від цієї садиби, на території якої тепер розташовані два будинки пізнішого часу (вул. ім. Михайла Драгоманова, № 10; вул. ім. Михайла Коцюбинського, № 5), збереглися тільки фрагменти зафіксованої на плані старовинної мурованої огорожі.

Садиба Пясецького. «Таńców, mianowicie naszych narodowych, – повідомляє Козерадський, – najlepiej uczył Piasecki [...]»¹⁵². За планом 1846–1848 рр., садиба «дворянина Пясецького», на якому вона позначена № 457, знаходилася наприкінці вулиці Тринітарської, зразу за садибою Юзефа Пічманна, і мала площу 255 квадратних сажнів. Розташований на ній дерев'яний будинок уцілів до наших днів, але відноситься зараз уже до сусідньої вулиці (вул. Коцюбинського, 7).

Садиба родини Лензі. Приятель Пічманна італієць Джіовані Лензі (1763–1832), уродженець міста Піза в Тоскані, вихованець Неаполітанської консерваторії і відомий свого часу музикант, протягом трьох років був у Петербурзі першим скрипалем придворного оркестру, потім деякий час грав у містечку Романів в оркестрі графа Юзефа Лінського, а з 1808 р. до кінця свого життя працював у гімназії та ліцеї в Кременці вчителем музики¹⁵³. У спогадах Козерадського прізвище музиканта подане у формах *Lenci* та *Lenczy*¹⁵⁴. На плані Кременця 1846–1848 рр. за перетином вулиць Завальної та Жолобівської (тепер Старі Вали і Старого Детюка) під № 520 стоїть ділянка «спадкоємців учителя Ленчого» площею 1 735 квадратних сажнів (192 саж. двору й забудови та 1 543 саж. саду) з розташованим на ній одним дерев'яним будинком.

Садиба Клембовського. Вихованець Волинської гімназії та Віленського університету, з 1814 до 1826 р. Бонаventura Клембовський працював у Кременці асистентом учителя малювання, після завершення освіти та закордонної мандрівки знову приїхав у місто своєї юності, 1833 р. перебрався в Київ, де на початку наступного року отримав в Університеті св. Володимира посаду вчителя малювання, 1839 р. був переведений у Харків, а вийшовши 1844 р. на пенсію, повернувся в Кременець і залишився тут до кінця своїх днів¹⁵⁵. Останню прижиттєву згадку про нього містить список католиків 1877 р., де

¹⁵⁰ Там само, од. зб. СХХ. 1 124 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego roku 1848 uczyniony), арк. 15, позиція № 131.

¹⁵¹ Там само, од. зб. СХХІІІ. 1 128, арк. 12 зв., позиція № 157.

¹⁵² *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 176.

¹⁵³ *Шамасва К.* Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 157.

¹⁵⁴ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 166.

¹⁵⁵ *Derwojed J.* Bonawentura Klembowski – malarz krzemieniecki // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 422–427.

він значиться як «ur[odzony] Klembowski Bonawentura, syn Franc[iszka]», віком 77 років¹⁵⁶. За планом 1846–1848 рр., на якому садиба «титулярного радника Бонавентури Клембовського» зі скромним дерев'яним будиночком позначена № 474, вона мала площу 133 квадратні сажні (56 саж. двору і забудови та 77 саж. саду) і знаходилася на лівому боці вулиці Горньої (у південній її частині, тепер вул. ім. Михайла Коцюбинського) зразу за перетином із вулицею Попереочною (тепер вул. ім. Уласа Самчука). Нині ділянка, яку вона займала, вільна від забудови.

Садиба Тецлава. Серед інтелігенції Кременця першої третини XIX ст. вихованець ліцею Евстахій Івановський згадує старого вчителя Тецлава, який працював у місті ще з кінця XVIII ст. і в середині 1820-х рр. був уже на пенсії¹⁵⁷. Восени 1824 р. Францишек Тецлав виконував ще в ліцеї функції регенса платного конвікту¹⁵⁸. На плані 1846–1848 рр. під № 461 на вулиці Горній стоїть мініатюрна садиба «спадкоємців дворянина Тецлава» площею 168 квадратних сажнів, зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям. Нині ділянка, яку вона займала, вільна від забудови (перед будинком № 7 на вул. Коцюбинського).

Садиба родини Вердоєна. Француз Вердоєн (Verdoyen), один із приватних учителів, які працювали в Кременці, мав тут репутацію доброго педагога і знавця французької мови¹⁵⁹. На плані 1846–1848 рр. є дві садиби «спадкоємців іноземця Вердоєна». Одна з них, під № 185, площею 292 квадратні сажні, зайнята забудовою і невеличким садком, розташована недалеко від колишньої Дубенської брами, а інша, під № 462, площею 195 сажнів, зі скромним дерев'яним і видовженим мурованим будинками, господарськими спорудами й мініатюрним садком, лежала наприкінці південної вулиці Горньої, на повороті її вниз, до Вишневецької. Мурований будинок уцілів тут до наших днів і нині використовується як житло (вул. ім. Михайла Коцюбинського, 8).

Садиба Годоби. Ігнатій Годоба був у Кременці одним із приватних учителів музики¹⁶⁰. За планом 1846–1848 рр., на якому садиба «спадкоємців учителя Ходоби (!)» позначена № 463, вона була розташована на вулиці Горній зразу за садибою Вердоєна і мала площу 542 квадратні сажні.

Хутір Мінчука. Мемуаристи, які пишуть про Кременець першої половини XIX ст., не раз прямо або опосередковано згадують хутір Мінчука, який ліцеїсти відвідували під час прогулянок околицями міста. «Biedniejsi, a z większą korzyścią dla zdrowia, używali pieszych przechadzek po górach i futorach, – пише Козерадський, – a celem takich przechadzek najczęściej była góra Czercza, a na niej futor Mińczuka, u którego oprócz miodu w plastrach zawsze były weszłe w sławę tradycyjną perogi z serem»¹⁶¹. Юзеф Коженювський згадує

¹⁵⁶ ККМ, од. зб. СХХІІІ. 1 128, арк. 6 зв., позиція № 75.

¹⁵⁷ *Iwanowski E.* Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 548.

¹⁵⁸ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 88.

¹⁵⁹ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 166.

¹⁶⁰ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 33.

¹⁶¹ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 190.

в «Тадеуші Безіменому» про «składkowe podwieczorki u Mińczuczki»¹⁶². На пироги пані Мінчукової натрапляємо також у спогадах Кароля Вітте¹⁶³. Хутір фігурує і в записках дочки Козерадського. Старого Мінчука вона не пам'ятала, але закладену ним традицію вгощали мандрівників продовжили його сини, правда, серед кременчан побутувало переконання, що пироги вже вдвічі менші¹⁶⁴. За планом 1846–1848 рр., на горі Черча, приблизно там, де нині починається вулиця Плитниця-2, була садиба заможного міщанина Микити Мінчука загальною площею 4 десятини 1 612 квадратних сажнів (у тому числі 294 сажні двору й забудови, 2 265 сажнів городу, 1 726 сажнів саду і 2 десятини 2 127 сажнів лісу), позначена № 716. Очевидно, це і є той славетний хутір Мінчука.

Таким чином, використані нами архівні матеріали дозволили встановити розташування значної кількості садиб і будинків, зв'язаних з інтелектуальним життям Кременця під час функціонування тут гімназії і ліцею. Вивчення плану міста 30-х рр. ХХ ст.¹⁶⁵, що відображає забудову, яка була до знищень, завданих Другою світовою війною, та інтенсивних перебудов і перепланувань наступних десятиліть, а також огляд відповідних ділянок у натурі показує, що колишні садиби працівників дітища Чацького та інших осіб, причетних до цього навчального закладу, можна віднайти в сучасній забудові міста, причому чимало будівель, про які йдеться, збереглося до наших днів.

¹⁶² Kożeniowski J. [Krzemieniec około roku 1823] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 524.

¹⁶³ Witte K. [Krzemieniec i liceum w latach 1824–1831]... – S. 538.

¹⁶⁴ Świdorska M. Ze wspomnień małej Krzemieńczyanki. – Wyd. 2. – Kraków, 1928. – S. 18.

¹⁶⁵ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.